

Hanna Kowalska-Stus: Piotr I i kres teologii Państwa Moskiewskiego

Inteligencja rosyjska jako potomstwo reform Piotrowych miała duże zasługi w dziedzinie relatywizacji celu istnienia, zarówno w indywidualnym, jak i społecznym życiu jednostki. Pierwsze dwa pokolenia inteligencji przełamały tradycyjny eschatologiczny wzorzec ruskiej kultury. Zwalczając „światopoglądową hegemonię” Kościoła inteligencja rosyjska uznała za obowiązującą zasadę wolność sumienia i poglądów – pisze Hanna Kowalska-Stus w „Teologii Politycznej Co Tydzień”: „Modernizacja po rosyjsku”.

Do dzisiejszego dnia w świadomości potocznej, a często także naukowej, pokutuje przekonanie o kulturowym izolacjonizmie Rusi Moskiewskiej i wyjątkowym znaczeniu Piotra I dla jej europeizacji. Jednak wielu badaczy przesuwają datę tego faktu do połowy wieku XVII, kiedy to świątły car Aleksy Michajłowicz wraz z uczonymi mnichami z Kijowa upowszechnił język i literaturę polską na swoim dworze a za jej pośrednictwem także literaturę europejską. Mnich prawosławny Symeon Połocki, który do Moskwy przybył z Rzeczypospolitej i zapoczątkował istnienie na gruncie rosyjskim tzw. duchownej inteligencji, przez innych określanej mianem uczonego duchowieństwa[1]. Uczoność typu łacińskiego (prawosławna szkoła kijowska) dała podwaliny Piotrowym reformom cerkiewnym. Wprowadziła na grunt moskiewski łaciński model kształcenia, który później swoją misję kontynuować będzie w oparciu o europejskie

wzorce kulturowe. Rola Symeona Połockiego dodatkowo była symboliczna przez fakt, że powierzono mu funkcję nauczyciela dzieci carskich[2].

Można także przypomnieć, że w bibliotece Iwana IV zwanego Groźnym była słynna książka Machiavellego *Książę*, którą na pewno czytał. Dlatego należy postawić tezę, że w działaniu Piotra I nie mamy do czynienia z Europeizacją, ale sekularyzacją państwa.

Grekofońska i polonofilską dominacją w kulturze moskiewskiej zostanie przewyżczona ostatecznie za rządów Piotra I przez model francuski i angielski. Jednak należy pamiętać, że prawdziwe dziedzictwo kultury ruskiej, posiada naturę eschatologiczną, a więc nie jest zakorzenione w doczesności. Nawet najbardziej doczesny element tego dziedzictwa, jakim jest państwo, pojmowane było jako przestrzeń zbawcza. Zarówno państwo, jak i kultura, które nie były postrzegane dotąd jako samodzielne źródła etyki, w wieku XVIII weszły na drogę emancypacji. Podkreślam tu słowo **częściowej**, gdyż to dziedzictwo greckie było i jest nadal na tyle silnie zakorzenione, iż mimo licznych prób dostosowania do otaczającego świata, widzimy, że i dzisiejsza Rosja reprezentuje odmienny wzorzec kultury politycznej i państwowości.

Powinniśmy wziąć pod uwagę fakt, że zdominowanie kultury moskiewskiej przez chrześcijaństwo stanowiło wyraźną przeciwstawność w stosunku do obecnego już w XVII w. w świecie zachodnim liberalizmu i pluralizmu światopoglądowego. W kulturze zachodnio-europejskiej zakorzeniało się przekonanie, że wiara, państwo i kultura są heterogeniczne. Kultura moskiewska w wieku XVII

W kulturze zachodnio-europejskiej zakorzeniało się przekonanie, że wiara, państwo i kultura są heterogeniczne. Kultura moskiewska w wieku XVII bardzo jeszcze różniła się od zachodniej

bardzo jeszcze różniła się od zachodniej. Emancypacja człowieka w stosunku do sfery kościelnej i racjonalny stosunek do rzeczywistości nie miały wówczas kreatywnego wpływu na kulturę. Był to już jednak okres, w

którym po raz pierwszy zaczęto spoglądać na świat analitycznie i próbowano definiować wyodrębnione elementy. Tym sposobem świat stawał się czymś zewnętrznym wobec człowieka. Przystawał być postrzegany jako synteza.

Osiemnasty wiek przyniósł sekularyzację kultury. Uczciwie trzeba przyznać, że nie byłoby to możliwe, gdyby Piotr I nie znalazł oparcia w licznych przedstawicielach duchowieństwa prawosławnego, ukształtowanego zgodnie z modelem łacińskim w Rzeczypospolitej, gdzie kształciło się ono zgodnie z modelem szkolnictwa jezuickiego, choć w prawosławnych kolegiach. Rodzaj oddziaływań Zachodu na kulturę rosyjską wieku XVIII można zilustrować słowami wypowiedzianymi przez Arnolda Toynbee'go, który głosił, że: „Cywilizacja zachodnia rozprzestrzeniająca się odtąd po świecie lotem błyskawicy, nie była już całą tkaniną. Był to jedynie technologiczny rąbek z wyrwaną ze środka materią religii. Ten użytkowy schemat cywilizacji zachodniej był oczywiście stosunkowo łatwy do przyjęcia: Piotr Wielki objawił swój geniusz błyskawicznie chwytając go zaraz po

tym, jak wyłożono go na wystawie zachodniego sklepu”[3]. Ilustruje to jakościową różnicę między ortodoksyjnie rzymsko-katolicką sferą wpływów kształtowaną przy okazji wdrażania Unii Brzeskiej w Rzeczypospolitej w XVII w. a wpływami zsekularyzowanej kultury zachodniej, w której znaczącą rolę zaczęły odgrywać różnorodne ideologie. Gdy wzajemnie oddziałują na siebie kultury o silnych obliczach metafizycznych dochodzi do uruchomienia mechanizmów obronnych. W momencie, gdy czynnik metafizyczny jest osłabiony, bariera dla obcych wpływów zostaje znacznie obniżona.

Charakterystyczną cechą towarzyszącą początkom zmian była wymiana pokoleń. Każde pokolenie głosiło własną prawdę o rzeczywistości. Pokolenia były wychowankami określonych szkół. Pokolenie początków reform Piotra I kończyło Akademię Kijowską. Pokolenie Łomonosowa, kształcone w Akademii Moskiewskiej, Petersburskiej Akademii Nauk kontynuowało kształcenie zagranicą. Pokolenie Karamzina studiowało na Uniwersytecie Moskiewskim, ale także we Francji i Anglii. Ludzie wykształceni na Rusi Moskiewskiej i w Rosji w XVII i XVIII wieku byli nośnikami wyłącznie obcych wpływów kulturowych: polsko-łacińskiego, niemieckiego, francuskiego i angielskiego.

Narzucana przez Piotra I i jego otoczenie odgórna anglikanizacja Rosyjskiej Cerkwi wpłynęła na radykalizację poglądów kręgów oświeconych

Wśród przedstawicieli wszystkich pokoleń byli ludzie krytycznie odnoszący się do ruskiej tradycyjnej kultury. Narzucana przez Piotra I i jego otoczenie odgórna

anglikanizacja Rosyjskiej Cerkwi wpłynęła na radykalizację poglądów kręgów oświeconych. Sprzyjała rozwojowi ideologii masońskiej w drugiej połowie XVIII. Wśród reformatorów czasów Piotra I można doszukiwać się początków istnienia inteligencji rosyjskiej. Byli to członkowie „Uczonej drużyny” Fieofana Prokopowicza – obrońcy reform Piotra I[4]. Był on wychowankiem i profesorem Akademii Kijowskiej, studiował też w Rzymie i w Niemczech. Był autorem reformy cerkiewnej, która likwidowała urząd patriarchy i Soboru, podporządkowując Cerkiew osobie cara. Reforma ta całkowicie zmieniała doktrynę państwa, odziedziczoną od Bizancjum i opartą na 6 Noweli Justyniana będącej odzwierciedleniem dogmatu chrystologicznego. Jej sens polegał na syntezie władzy carskiej i patriarszej – obu posiadających źródło w Bogu. Od momentu reformy cerkiewnej władza państwowa staje się onnipotentna, a oświeceni mieszkańcy Rosji uczestniczą w kreowaniu świeckiej kultury i odgrywają główną rolę w konflikcie między kulturą i Kościołem. Prawie cała Europa, nie wyłączając katolickiej Francji, walczyła wówczas z tradycyjnym eklezjalnym chrześcijaństwem, co w szczególności odbiło się na prawosławiu rosyjskim, gdzie tradycja miała znaczenie dogmatyczne.

Ludzie wykształceni osiemnastowiecznej Europy przekonani byli o narodzinach nowego świata, propagowali religię naturalną i prawo naturalne, przeżywali kryzys świadomości lub sumienia. Przejawem kryzysu była racjonalistyczna krytyka, która znalazła swoje intelektualne wcielenie w *Dictionnaire historique et critique* hugenoty Roberta Boyle'a, przetłumaczonym w Rosji przez historyka Iwana Bołtina. Od tego momentu rozpoczęła się mitologizacja rosyjskiej historii[5].

Religia naturalna, która eliminowała dogmatyczne chrześcijaństwo eklezjalne, przeciwstawiała Boga Kościołowi. Problem ten dostrzegamy w utworach rosyjskich pisarzy – inteligentów rosyjskich XVIII w.: Nikołaja Szczerbatowa, *Rozmowa o nieśmiertelności duszy*; Aleksandra Radiszczewa, *O człowieku, jego śmiertelności i nieśmiertelności*[6]. Podstawą dla rozwoju religii naturalnej była promowana od dłuższego czasu idea prawa naturalnego. Jej propagatorem w XVII wieku był Hugo Grotius. Odnosił się krytycznie do prawa rzymskiego (w postaci kodyfikacji cesarza Justyniana z VI w.), ogłosił prawo naturalne jedyną platformą uzgodnienia niekomplementarnych systemów prawnych państw ówczesnej Europy, które wyemancypowały się spod kontroli prawnej Kościoła rzymskiego. Człowiek jest stworzeniem rozumnym i obdarzonym wolnością moralną – pisał Grotius w *De iure pacis ac belli* i dlatego skłonny był/jest poddać się prawu naturalnemu, nawet wtedy, gdyby nie było Boga. To stwierdzenie wskazuje na zakończenie procesu deifikacji prawa w kulturze europejskiej, który rozpoczął się w epoce Renesansu. Powodzenie idei religii naturalnej i prawa naturalnego wskazuje na powrót do czasów przedchrześcijańskich.

Wymieniona książka Grotiusa, oraz prace jego ucznia Samuela von Pufendorfa odgrywały ważną rolę w programie edukacji rosyjskiej elity intelektualnej czasów Piotra I. Władimir Złotnickij, absolwent Kijowskiej Akademii i Uniwersytetu Moskiewskiego opublikował antologię tekstów dotyczących prawa naturalnego. Nikołaj Szczerbatow i Fiodor Emin byli jego zagorzałymi propagatorami. Dzieła Hugo Grotiusa i Samuela von Pufendorfa były znane w Rosji bardzo wcześnie. Miały duży wpływ na formowanie się poglądów Fieofana Prokopowicza – reformatora Cerkwi przy Piotrze I, który zapoznał się z nimi podczas studiów w Niemczech. Pokolenie – Michaiła Łomonosowa (ur. 1711)

chłonęło te same ideały w uwspółcześnionym wariacie Christiana Wolfa i Johna Locke'a. W ich czasach prawo naturalne uznane było za platformę prawa międzynarodowego.

*Na skutek działalności
Fieofana Prokopowicza
Cerkiew przekształciła się w
jeden z organów władzy
państwowej*

W całej Europie w XVIII wieku oświecona władza układała stosunki z Kościołem ale nie liczyła się z jego autorytetem. Za wyjątkiem

rzymskiego katolicyzmu wszędzie istniał kościół państwowy, łącznie z Kościołem rosyjskim po reformie Piotra I. Podobnie jak w państwach protestanckich, także w Rosji duchowieństwo było zetatywowane i zmuszone do pełnienia zadań administracyjnych. Szlak owej protestantyzacji został przetarty przez Fieofana Prokopowicza i innych biskupów szkoły Kijowskiej. Fieofan był autorem *Prawa duchownego* (*Духовный регламент*) – nowego kodeksu przeznaczonego dla Synodu. Kodeks ten uzyskał aprobatę Woltera, natomiast rosyjscy konserwatyści nazwali go „Programem rosyjskiej reformacji w duchu policyjnego prawodawstwa XVIII wieku”[7]. Prokopowicz wprowadził zasadę obieralności w Kościele oraz zlikwidował sąd kościelny. Najwyższą władzą ustanowiono oberprokuratora, który mógł unieważnić każde postanowienie Synodu[8]. Pierwszym prezydentem Synodu został rektor Akademii Kijowskiej, znany poeta – biskup Stefan Jaworski, wiceprezydentami zostali: Fieofan Prokopowicz i Fieodosij Janowski. Do grona doradców należeli pisarze i duchowni – kaznodzieje z kręgu Prokopowicza: tłumacz – Gawriił Burzyński, orator – Fieofłakt Krolik, pisarz i rektor duchownych szkół – Fieofłakt Łopatinskij. Rozpoczął się proces eliminacji z władz Kościoła doświadczonych ascetów na rzecz

uczonego duchowieństwa. Na skutek działalności Fieofana Prokopowicza Cerkiew przekształciła się w jeden z organów władzy państwowej. „Uczona drużyna” pod jego przewodnictwem utorowała drogę smucie okresu Bironowszczyzny. Areną działalności reformatorskiej uczonego biskupa było także prawo publiczne. Jego *Prawda woli monarszej* sankcjonowała dowolność w dziedziczeniu tronu rosyjskiego.

Wraz z reformą Cerkwi młoda inteligencja rosyjska zajęła się wykreowaniem nowego obrazu godności Rosji i Rosjanina. Eliminowano autorytet klasztoru w tworzeniu wzorca człowieka, na to miejsce pojawił się literacki bohater – obieżyświat, fachowiec, awanturnik, reformator, dziś powiedzielibyśmy – człowiek kreatywny. Europejska renesansowa zamiana ideału *vita contemplativa* na *vita activa* była propagowana w Rosji osiemnastowiecznej. Zasadnicza zmiana nastąpiła też w kształtowaniu kanonu państwowości. Dawny ideał Świętej Rusi, jako przestrzeni zbawczej, zastąpiła duma z Wielkiej Rosji, sprawnej militarnie, administracyjnie i gospodarcze. Osiemnastowieczny patriotyzm rosyjski zbudowany został na kulcie silnego państwa.

Ulrich im Hof, który poświęcił sporo uwagi koncepcjom patriotyzmu stworzonym przez inteligencję europejską w XVIII wieku wyróżnił następujące jego rodzaje: patriotyzm polityczny, patriotyzm uniwersalny, ekumeniczny, pedagogiczny i ekonomiczny[9]. Tym koncepcjom towarzyszyły narodziny *utopii nowego człowieka*[10], a także pierwsze wpływy idei liberalnej, które przenikały do Rosji już w czasach Piotrowych. Obie rozwijały się w czasie politycznie zaprogramowanej dekonstrukcji hierarchii społecznej, wcześniejszej strażniczki stabilności wszelkich norm. Wszystko, co kojarzyło się ze

słowem *starina* zyskiwało negatywne znaczenie. Obowiązującym było kryterium porównawcze z Europą Zachodnią. Porównanie było też stymulatorem przemian cywilizacyjnych i kulturowych. Zamachowe koło cywilizacyjnej konwersji potrzebowało przede wszystkim specjalistów nauk przyrodniczych i technicznych. Z drugiej jednak strony car zdawał sobie sprawę z tego, że należy oddziaływać na sferę umysłową. Dlatego zaprosił do współpracy ideologów reform, których musiał szukać wśród duchownych, gdyż jedynie oni mogli wówczas spełniać taką rolę.

Krytyka Cerkwi uderzała w to, co najistotniejsze – w liturgię, ale także tradycję obrzędową, kult ikon, pielgrzymki i „nieoświecony” kler

Piotr I działał w sposób jednoznaczny i brutalny, podobnie bezwzględna była inteligencja jego czasów. Inteligencja drugiej połowy XVIII wieku, pozostająca

pod wpływami masonerii, działała w sposób bardziej wyszukany. Ale to ona w opinii badaczy zajęła pierwsze miejsce w dziele sekularyzacji społeczeństwa rosyjskiego[11]. Urzekając idealizmem i antropocentryzmem, odpowiadając na religijne zapotrzebowania ludzi oświeconych, masoneria odbierała wiernych Cerkwi i jednocześnie broniła przed wulgarnym wolterianizmem. Krytyka Cerkwi uderzała w to, co najistotniejsze – w liturgię, ale także tradycję obrzędową, kult ikon, pielgrzymki i „nieoświecony” kler. Pietystycznie ukierunkowana masoneria starała się budować małe kościółki (*ecclesiola*) we wnętrzach ludzkich. Religia serca połączona ze skrajnie indywidualnym jej przeżywaniem kształtowała się pod wpływem niemieckiego mistycyzmu. Głoszono pogląd, że człowiek zdolny jest osiągnąć bogocześnictwo na drodze rozwoju.

Problem inteligencji jest w zasadzie problemem historii roli samodzielnie myślącej jednostki w społeczeństwie. Jego źródła tkwią w protestantyzmie i racjonalizmie religijnym początków XVI wieku. Współczesny badacz A. Klibanow głosi, że stłumienie ruchów heretyckich na Rusi u zarania i w połowie XVI wieku zahamowało naturalny rozwój kultury, której jądro stanowi swobodna myśl[12]. W odróżnieniu od zachodnioeuropejskiego humanizmu opartego na afirmacji życia, nobilitacji twórczych sił człowieka, równouprawnieniu nacji i religii, rosyjscy wolnomyśliciele XVI w. hołdowali idei samoistności jednostki. Idea ta z kolei sprzyjała rodzeniu się indywidualizmu, z zasady obcemu prawosławnej antropologii.

Powstała wraz z reformami Piotra I inteligencja, jak ją wówczas kształtowano, była zjawiskiem ogólnoeuropejskim w XVIII wieku. Byli to ludzie oświeceni (*die Aufkl rer, illuministi, ilustrados, proswietiteli*) – stworzyli oni nową intelektualną formacj  Europy. Inteligencja rozwijała się na wspólnej, choć zmieniającej się w czasie, glebie. Inteligencja, to wlaściwość natury ludzkiej objaśniana początkowo z religijnego, później zaś świeckiego punktu widzenia. Inteligencja w myśl świeckiej definicji, to ludzie trafnie i przy użyciu wlaściwych metod opiniujący rzeczywistość.

Jednak ludzie wykształceni na Rusi i w Rosji w XVII i XVIII wieku byli nośnikami wyłącznie obcych wpływów kulturowych: polskiego baroku, francuskiego i niemieckiego klasycyzmu oraz oświecenia. Dwa ostatnie prądy zostały zasymilowane przez te kręgi, które krytycznie odnosiły się do ruskiej tradycyjnej kultury. Należeli do nich członkowie „Uczonej drużyny” Fieofana Prokopowicza – obrońcy przemian Piotra I po jego śmierci. Od tego momentu oświeceni Rosjanie (niekoniecznie etniczni)

uczestniczą w wykreowaniu świeckiej kultury i odgrywają główną rolę w konflikcie między kulturą i Cerkwią. Charakterystyczny dla chrześcijaństwa ruskiego ontologizm poddany został wówczas niszczącym wpływom z różnych stron. Niemałą rolę odegrał tu francuski jansenizm – opozycyjny w stosunku do Kościoła i nastrojony humanistycznie. Jego głównym ideowym wyrazicielem był arcybiskup Fenelon, autor jakże popularnej i przetłumaczonej przez Wasyla Trediakowskiego *Telemachidy*. Dzieło to, będące atakiem na życie klasztorne, głosi ideały pietyzmu, zgodnie z którymi podana została w wątpliwość nie tylko tradycja ascetyczna, ale także fundamenty tradycji kościelnej. Pozytywny program arcybiskupa poprzedzał ideę religijności masońskiej oświeconej inteligencji. W *Telemachidzie* mowa jest o tym, że bardziej wartościowe są braterskie stosunki między ludźmi na całym świecie, niż konfesjonalna pobożność. Szczere uczucia i wartości społeczne stanowią prawdziwą religię. *Prudentia, tolerantia* i *iustitia* ogłoszone zostały najważniejszymi cnotami. Pojawiło się także nowe rozumienie męstwa, jako odwagi obrony oświeceniowych ideałów.

Wraz z reformą Cerkwi nastąpił chwilowy upadek znaczenia literatury cerkiewnej. Tematyka religijna przenosi się do literatury świeckiej. Istotę tego zjawiska możemy zaobserwować w odach Michaiła Łomonosowa, Wasyla Trediakowskiego, Gawriiła Dierżawina. Obserwujemy też ciekawe zjawisko, kiedy rosyjscy humaniści broniąc przeszłości Rosji w sporze ze zdeklarowanymi okcydentalistami porzucają, charakterystyczną dla kultury ruskiej, Chrystocentryczną koncepcję historii obecną w ruskich latopisach. W centrum uwagi pojawił się wówczas problem historycznego bohatera. Nacjonalny eros został tu przeciwstawiony europejskiemu kosmopolityzmowi. Literatura drugiej połowy XVIII wieku sugeruje, że pożądany jest wizerunek Rosji jako państwa, które dba o rozwój ludzkiej godności.

Nikołaj Nowikow w swoich czasopismach, Radiszczew w *Podróży z Petersburga do Moskwy* rozwijają społeczną odmianę humanizmu. Nowikow osadzał jeszcze ideał równości ludzi na fundamencie chrześcijaństwa, natomiast humanizm Radiszczewa oparty był już na prawie naturalnym. Radiszczew jest twórcą rosyjskiej pozakościelnej ideologii wyrosłej na glebie filozofii społecznej i tematyki moralnej.

Znamienny jest fakt, że masoneria rosyjska narodziła się za „sanitarnym kordonem” konwersji kulturowej pierwszej połowy XVIII wieku. Można rzec, że wyrosła na miejscu wyjąłowym. Analogicznie do marksizmu w XIX wieku stała się pierwszą owocną szkołą postępowej, działającej kolektywnie, inteligencji rosyjskiej. Zasługą masonerii było zaszczepienie kulturze rosyjskiej zachodniej filozofii religii, co sprzyjało narodzinom synkretycznego chrześcijaństwa (I. Łopuchin).

Zwalczając „światopoglądową hegemonię” Kościoła inteligencja rosyjska uznała za obowiązującą zasadę – wolność sumienia i poglądów

Należy stwierdzić, że inteligencja rosyjska XVIII wieku, jako potomstwo reform Piotrowych, miała duże zasługi w dziedzinie relatywizacji celu

istnienia, zarówno w indywidualnym, jak i społecznym życiu jednostki. Pierwsze dwa pokolenia inteligencji przełamały tradycyjny eschatologiczny wzorzec ruskiej kultury i pchnęły ją w kierunku polityczno-racjonalistycznym. Charakterystyczną jego cechą było rozwarstwienie życia wspólnotowego i wprowadzenie go na drogę permanentnej reformy emancypujących się: prawa, oświaty, sztuki,

władzy, Kościoła, idei itd. Zwalczając „światopoglądową hegemonię” Kościoła inteligencja rosyjska uznała za obowiązującą zasadę – wolność sumienia i poglądów. Zgodnie z logiką tego rozumowania wszystkie poglądy automatycznie zostały poddane w wątpliwość. Na tej podstawie ustanowiono rozdział między władzą jako taką i poglądami jako takimi. Jednak najpoważniejszą konsekwencją społeczną reform Piotra I było rozwarstwienie społeczeństwa, które już w ubiegłym wieku zostało podzielone na skutek sprzeciwu wobec reformy cerkiewnej. Nowy podział przebiegał między społeczeństwem przywiązanym do tradycyjnych norm i wykształconymi okcydentalistami stanowiącymi nową elitę. W dużej mierze byli to zresztą obcokrajowcy.

Oceniając rolę Piotra I dla historii Rosji należy jednak wziąć pod uwagę fakt, że nie czynił on niczego niezwykłego. Ruś a potem Rosja rozwijała się w konfrontacji z sąsiadami. Dlatego musiała nieustannie dostosowywać się do warunków panujących w otoczeniu. To właśnie uczynił Piotr I, w czym nie różnił się od Aleksandra Newskiego, Iwana IV i późniejszych władców. Ale jak każdy z nich pozostawił po sobie oryginalny dorobek w dużej mierze uwarunkowany jego osobistym życiowym doświadczeniem.

Należy podkreślić, że młodość carewicza Piotra minęła z dala od Kremla moskiewskiego, gdzie przyszli władcy zdobywali wiedzę i poglądy polityczne w duchu tradycji ruskiej państwowości. Zabrakło drugiego etapu edukacji, podczas której carscy synowie przechodzili pod opiekę wychowawcy, który zapoznawał ich z politycznymi i moralnymi zagadnieniami, wychodząc także poza kulturę ruską, uczył o społeczeństwie, o władzy, o carze i jego obowiązkach w stosunku do poddanych. Miejsce Symeona Połockiego, który uczył starsze

rodzeństwo Piotra, zajął holenderski nauczyciel inżynierii wojskowej. Rozum i serce Piotrowe nie były poddane uformowaniu. Wiedza i zainteresowania posiadały jednokierunkowy charakter. Żył z resentymentem w stosunku do duchowieństwa, bojarstwa, gwardii carskiej. Pocieszne pułki zastąpiły w jego umyśle ludzie, instytucje życia politycznego, stosunki społeczne, potrzeby narodu. Etyka społeczna długo pozostawała w sercu i umyśle Piotra pustym miejscem. Był wrogiem wszelkiej ceremonii. Piotr nie miał sprecyzowanych poglądów politycznych. Wierzył, że reforma biurokratyczna na wzór Francji i reforma gospodarcza zdoła przemienić Rosję. Przeprowadził ją w latach 1718-1720. Realnym jej osiągnięciem było oddzielenie władzy administracyjnej od sędowniczej oraz założenie 233 fabryk.

Rewolucyjne zmiany okresu synodalnego, który trwał do 1918 roku, spowodowały przebudowę struktury parafialnej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej

Utopijność planów Piotra I polegała na wierze w to, że można uzbroić rosyjski naród i państwo w gotowe

zachodnioeuropejskie mentalnościowe i cywilizacyjne mechanizmy. Skończyło się na wzmożeniu wymagań w stosunku do społeczeństwa. W początkowym okresie jego panowania, mimo licznych dramatycznych momentów, nie obserwujemy dążeń do znaczącego ograniczenia roli Cerkwi w państwie. Nastąpiło to dopiero po śmierci patriarchy Adriana (1700), kiedy Piotr I zreformował Cerkiew na modłę anglikańską. Rewolucyjne zmiany okresu synodalnego, który trwał do 1918 roku, spowodowały przebudowę struktury parafialnej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Władza państwowa wpływała na warunki życia

duchowieństwa, co doprowadziło do ukształtowania się specyficznej kategorii społecznej. W odróżnieniu od okresu staroruskiego, kiedy każdy, kto umiał czytać, mógł przyjąć święcenia kapłańskie, a wspólnoty (*obscziny*) wybierały proboszczów, po reformie Piotra I wprowadzony został obowiązek ukończenia seminarium duchownego przed konsekracją, a parafie objęto systemem etatyzacji. Tym samym zerwana została wielowiekowa więź pomiędzy strukturą Cerkwi i wspólnotą wiejską, podstawowym ogniwem organizacji społecznej na Rusi. Charakter seminariów i program nauczania kształtował u absolwentów swoisty charakter, który wyróżniał ich w społeczeństwie. W seminariach duchownych kształcili się głównie synowie duchownych, ponieważ dążyli do przejęcia parafii po ojcach. W ten sposób zaczęło kształtować się duchowieństwo parafialne jako kategoria społeczna, rekrutująca się spośród tegoż duchowieństwa. W związku z powyższym duchowieństwo z czasem stało się grupą zamkniętą, którą trudno było porzucić, ale w której trudno było się także znaleźć. Cerkiew upaństwowiona nie mogła prowadzić własnej polityki, była uzależniona od postawy władcy. Drugim ważnym elementem nowej roli Cerkwi, jako strażniczki moralności społecznej, stało się kazanie. Od czasów arcybiskupa Fieofana Prokopowicza (początek XVIII w.) kazania przybrały publicystyczno-polityczny charakter, piętnowały ludowy obyczaj religijny nazwany wówczas zabobonem, propagowały reformy Piotra I. Z drugiej strony, cenzura zabraniała krytykować w kazaniach posunięcia władz.

Piotr I zsekularyzował Ruś Moskiewską i uczynił z niej Imperium Rosyjskie. Nie bagatelizując negatywnej oceny Piotra I przez współczesnych konserwatywnych historyków rosyjskich, musimy stwierdzić, że doświadczenie, jakie zyskał podczas wojen ze Szwedami w naturalny sposób ukierunkowały jego politykę. Chcąc zachować i wzmocnić państwo wybrał jedyną wówczas możliwą drogę

modernizacji. Procesowi modernizacji towarzyszyło naśladownictwo kultury zachodniej także w odniesieniu do jej wyższych sfer. Ponieważ do wieku XVII kultura ruska miała zdecydowanie religijny charakter, obcość tych wpływów była odczuwalna nie tylko przez lud i szlachtę, ale także przez nowo wykształconą warstwę. Dlatego już pod koniec wieku XVIII, w okresie wyjątkowo bogatego rosyjskiego preromantyzmu, widoczny jest krytyczny stosunek i powrót do korzeni. Warto podkreślić, że Piotr I nie zagubił jednego ważnego azymutu kultury prawosławnej – orientacji przestrzennej, odmiennej od łacińskiej orientacji temporalnej. Ten fakt umożliwił powrót do właściwego nurtu[13].

Można stwierdzić, że wiek XVIII odegrał ważną rolę w dziejach kultury rosyjskiej, ponieważ umożliwił jej pierwszą poważną konfrontację z kulturą zachodnią, która utraciła już metafizyczny fundament. Mocne zakorzenienie ruskiej kultury prawosławnej w metafizyce wymusiło powrót do wartości tradycyjnych. Jednak znajomość Zachodu Rosjanie odtąd podtrzymują na wysokim poziomie. Pozwala im ona prawidłowo zdefiniować przestrzeń własnej kultury, także w dziedzinie politycznej, rozwijać, ale także prawidłowo definiować różnice między kulturą rodzimą i zachodnią. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że kultura rosyjska rozwija się w ciągłej konfrontacji z kulturą Zachodu. Dlatego właśnie jest ona dla Zachodu tak atrakcyjna.

Hanna Kowalska-Stus

[1] Por.: В. Никоненко, *Русская философия накануне петровских преобразований*, Санкт-Петербург 1996, с.120.

[2] Piotr I pobierał nauki już po śmierci swego ojca. Oddalony z Kremla przez panującą siostrę Zofię, nie odebrał właściwego dla następcy tronu przygotowania. Stąd jego brak przywiązania do tradycji i Cerkwi.

[3] A. Toynbee, *Cywilizacja w czasie próby*, Warszawa 1991, s. 60.

[4] Ten moment jako początek istnienia rosyjskiej inteligencji postrzega także: А. Замалеев, *Лекции по истории русской философии*, Санкт-Петербург 1994, с. 58.

[5] В. Большаков, *Грани русской цивилизации*, Москва 1999, с.. 120.

[6] Por. o początkach inteligencji rosyjskiej: H. Kowalska-Stus, *Духовная и умственная перспектива рождения русской интеллигенции* [w:] *Интеллигенция. Традиция и nowe czasy*, red. H. Kowalska-Stus, Wyd. UJ, Kraków 2001, s. 75-88.

[7] В. Большаков, *Грани...*, с. 115.

[8] Prawo zostało podpisane przez 87 biskupów i innych duchownych. Synod został ukonstytuowany w 1721 roku.

[9] Ulrich im Hof, *Europa oświecenia*, Warszawa 1995, przekł. M. Łukasiewicz, s. 121-122.

[10] Termin zaczerpnięty z: F. Furet, *Przeszłość pewnego złudzenia*, przekł. J. Górnicka-Kalinowska, M. Ochab, Warszawa 1996.

[11] Por.: В. Зенковский, *История русской философии*, ч. 1, Т. 1, Ленинград 1991, с. 107-109.

[12] А. Клибанов, *Духовная культура средневековой Руси*, Москва 1996, с. 129.

[13] Por. H. Kowalska-Stus, *Пространственное восприятие времени в кругу византийской культуры*, w: *Час в культуре росыjskiej*, red. A. Dudek, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2019. s. 65-77

Prof. dr hab. Hanna Kowalska-Stus – kulturoznawczyni i literaturoznawczyni, wykładowczyni Uniwersytetu Jagiellońskiego i PWSZ w Oświęcimiu. W 1986 roku obroniła pracę doktorską na Wydziale Filologicznym UJ pt. *Rosyjski wiersz duchowny jako jeden z przejawów kultury religijnej starowierów pomorskich*. Stopień doktora habilitowanego uzyskała w 1998 na podstawie rozprawy *Kultura staroruska XI-XVI w. Tradycja i zmiana*.

Ministerstwo
Kultury
Dziedzictwa
Narodowego
i Sportu.

Sfinansowano przez Narodowy Instytut
Wolności - Centrum Rozwoju
Społeczeństwa Obywatelskiego
ze środków Programu Rozwoju
Organizacji Obywatelskich
na lata 2018 – 2030

